

jsme vybrali ty, které považujeme za podstatné, ve druhé uvádíme jednotlivé informace do širších souvislostí, kontextů, srovnáváme je, hledáme jejich specifické i obecné složky, za třetí přihlížíme k tomu, v čem takto získané poznatky přispívají k našemu pochopení dlouhodobých dějinných proudů sahajících případně až k současnosti.

16 | Ze všech těchto dílčích tezí vyplývá, že zkoumání historie má svůj vyšší, vpravdě vzdělanostní smysl právě tam a tehdy, když přispívá k pochopení a výkladu obecných historických procesů, které přímo či nepřímo utvářely podobu naší současnosti, včetně její osobitosti v kontextu evropském i světovém. Tyto procesy je třeba analyzovat v jejich historickém kontextu, tedy jako výsledek předchozích dlouhodobých i krátkodobých historických proměn.

Co však je míněno vysvětlováním souvislostí? A co je předmětem vysvětlování? Zajisté nelze historické poznání redukovat jen na prostý popis detailu, jak jej nabízí mikrohistorie, jakkoli jí nelze upřít mnoho zásluh. Právě tak nelze ignorovat studium variability individuálních osudů, přičemž nelze popírat, že tyto osudy byly součástí osudu celých pospolitostí. Nelze ponechat bez povšimnutí onu fascinující skutečnost, že proměny v životě evropské společnosti (a také jejích regionálních složek) probíhaly v jednotlivinách na různých místech a v různých sociálních polohách rozmanitě, ale přesto vyústily v obdobné inovace a sledovaly obdobný směr. Jinými slovy, společenské proměny se uskutečňovaly v detailech diferencovaně, jedinci prožívali rozdílné osudy, ale tyto osudy měly společnou základní osu a pohybovaly se v obdobných souřadnicích a obdobných konfliktech, i když s rozdílným časovým rytmem. Tato skutečnost může být pochopitelně lhostejná badateli, jehož obzor je omezen hranicemi českých zemí či dokonce některého mikroregionu.

1.1. Není poznání bez srovnávání: jsou minulé události srovnatelné?

Jak mohou ti, kdo studují pouze dějiny své vlastní země, zjistit, co je v nich vsutku jedinečné?

— SYLVIA L. THRUPP

Děni na jednom místě, v jedné zemi nelze analyzovat s omezením na tuto zemi a místo, ale vždy v širším prostorovém kontextu. S tím mají někdy historikové potíže. Konkrétně řečeno: nežili jsme a ani dnes nežijeme sami, či jen v místě svého bydliště, ale také mezi Čechy v českém státě a mezi Evropany v Evropě. Evropské děni i evropské dějiny byly zároveň dějinami českými a české dějiny naopak byly – nejméně od přijetí křesťanství – dějinami evropskými.

Je zajisté legitimní uvažovat o „české jedinečnosti“, stejně jako o specifi- ce kterékoli jiné pospolitosti, ale nechceme-li zůstat na úrovni pouhých žurnalistických dohadů, musíme problémy „jedinečnosti“ studovat ve srovnání s procesy jinými. Neboť: jak můžeme říci, co je na jistém jevu jedinečné, aniž tento jev zařadíme do širšího kontextu, tj. aniž jej srovnáme s jevy jinými? Tuto otázku provokativně formulovala již před válkou průkopnice komparativních dějin Sylvia L. Thrupp.

Z takto položené otázky jsem odvozoval metodický přístup, jehož jsem se přidržel v minulosti a z něž vycházím i dnes. Je to názor, že jednou z nezbytných podmínek pro hlubší pochopení proměn evropského kontinentu a místa našeho národa v něm je pohled spojený s hledáním kauzality a s aplikací komparativní metody. Doufám, že jsem v řadě prací prokázal, že právě tento pohled může významně přispět k poznání a výkladu minulosti. Proto je komparativní přístup společným východiskem při analýze problémů, jimž je tato kniha věnována.

Srovnávání patří k základním operacím lidského myšlení od pradávných časů. Neolitický zemědělec zřejmě srovnával výnosy na jednotlivých kusech půdy, kterou obdělal, a nedalo mu žádné potíže rozeznat půdu úrodnější od méně úrodné. Každý gramotný člověk byl v 19. století schopen srovnat latinku a kurent a bez problému doložit, v čem se liší. I současná každodennost je určována nepřerušovaným

sledem živelných i promyšlených komparací: od volby nejkratší cesty do zaměstnání až po hledání nejvýhodnějších cen spotřebního zboží. Srovnávat lze cokoli, co nás obklopuje, důležité je, podle jakých ukazatelů takové srovnání provádíme. Srovnávat lze tedy i jablka a hrušky (v angličtině to jsou jablka a pomeranče), jakkoli nás před tím pseudolidová nemoudrost varuje: jestliže se například zeptáme na to, jaký objem vody či vitaminů připadá na jeden kilogram, jsou to veličiny srovnatelné. A namítne-li někdo, že nelze srovnávat dobytče s parníkem, je třeba mu připomenout, že klasické určení jednotek síly automobilového motoru je založeno na jeho srovnání s koňskou silou. Opodstatněná je ovšem jiná námitka: velmi mnohá srovnání přinesou jen zcela banální a chudé, tj. bezvýznamné poznatky. Místo srovnatelnosti či nesrovnatelnosti bychom tedy spíše měli hovořit o podstatnosti či marginalitě výsledků srovnání. To všechno jsou ovšem více méně živelné úkony, jaké přináší každodenní život, nám však jde o uplatnění komparace ve vědeckém poznání, přesněji řečeno ve vědách zabývajících se studiem společnosti a jejího vývoje.

Pro lepší srozumitelnost je třeba vyjasnit základní termíny. Srovnání, **komparace**, je běžnou součástí nejen vědecké práce, ale také každodenního života. Tímto termínem označuji pouze onu složku historického poznávání, která popisně a živelně srovnává jevy a zaznamenává shody a rozdíly mezi nimi. Specifický způsob nazírání historické skutečnosti a úvahy o historických procesech představuje **komparativní přístup**. Tímto termínem nazývám uvědomělý metodický princip, který vychází z přesvědčení, že společenskou skutečnost vůbec – a historickou zvláště – lépe pochopíme a vysvětlíme, budeme-li ji důsledně sledovat ve srovnání s jinými procesy. Jde tedy o přesvědčení, že budeme-li historické procesy analyzovat komparativně, otevřeme si cestu k hlubšímu kauzálnímu výkladu. Teprve tam, kde komparativní přístup aplikujeme tak, že procesy analyzujeme na základě jistého promyšleného souboru technik a procedur, lze hovořit o **komparativní metodě** ve vlastním slova smyslu.

1.2. Jak na komparaci: několik názorů

Odvrátit se od makrohistorie směrem k narativnímu výkladu v sobě nese vážné nebezpečí, že historikové budou ignorovat závažné struktury a procesy, které měly zásadní historické důsledky.

— DANIEL LITTLE

Dříve než přistoupíme k rozboru konkrétních historických fenoménů, bude nutno nabídnout čtenáři několik nezáživných stránek výkladů o teorii a praxi komparativních přístupů.

V řadě vědních oborů byla a je aplikace komparativních postupů samozřejmostí. Mohli bychom začít již u osvícenců, kteří se snažili srovnávat nejen politická zřízení (Montesquieu), ale také majetkové i jiné poměry, které určují jednání lidí. Mohli bychom pokračovat dalšími osvícenci, kteří srovnávali minulé a současné poměry – ať již proto, že chtěli doložit kontinuitu a najít historické argumenty pro současné postoje, či naopak akcentovat rozdíly mezi dobou tradiční čili feudální a dobou moderní čili průmyslovou. Ve všech těchto případech šlo však spíše o komparativní inspiraci, o komparativní pohledy, nikoli ještě o určitý soubor postupů a technik, které jsou aplikovány podle jistých racionálních pravidel – tedy o komparativní metodu. Neměli bychom tedy zaměňovat prosté porovnávání, které je součástí každého vědeckého zkoumání, a cílevědomý a komparativní přístup jako jistý soubor technik a postupů¹. Bylo by přitom diletantským vstupem historika na půdu sociální teorie, kdybychom se pokoušeli posuzovat, zda pro komparativní metodu bude aplikovatelný také „úhel pohledu napříč společnostmi“ s akcentem na makrosociální aspekty, jak to navrhuje přední historický sociolog Shmuel Eisenstadt.²

Reflektovanou aplikaci komparativních přístupů najdeme teprve ve vědě onoho období, které se tradičně označuje jako pozitivistické.

¹ Podle A. Lijpharta, Comparative Politics and the Comparative Method. *The American Political Science Review* 65, 1971, 3, s. 682nn.

² S. Eisenstadt v *International Encyclopedia of the Social Science* 14, London, New York 1968, s. 423.

Ostatně i pro samotného Augusta Comta hrál komparativní přístup významnou roli. Když později došlo k rozlišení věd o společnosti na vědy o jedinečném, jako byla historie či uměnovědy, a na vědy zobecňující, jako byla sociologie či politické vědy, začaly se názory na cíle a možnosti pro aplikaci komparativní metody rozcházet. Podle jednoho ze zakladatelů moderní sociologie, Émila Durkheima, byla komparativní metoda jedním ze základních vědeckých postupů v sociologii. Jejím úkolem je přezkoumat a modifikovat hypotézy, zjišťovat společné rysy a rozdíly, ověřovat kritéria periodizace – a především na základě komparace odhalovat verifikovatelné zákonitosti³. Komparace měla tedy pro sociology být jedním ze základních badatelských postupů. To platí zejména o Maxi Weberovi, jehož dílo – a zejména jeho studie historicko-sociologické i studie světových náboženství – má komparativní povahu. Konec konců, na aplikaci komparativní metody je založen i Weberův koncept ideálního typu⁴.

V politických vědách se již dvacet let před Durkheimem pokusil Američan Edward Freeman o vypracování principů komparace politických institucí a vládních forem. Cílem „comparative politics“ se mělo stát zjišťování a vysvětlení analogií a rozdílů mezi politickými institucemi v zemích, které si byly časově i prostorově velmi vzdálené. Příčinami obdoby institucí mohla být „transmise“ z jedné země do druhé, ale mohl to také být důsledek toho, že analogie byly výsledkem obdobných okolností, které byly navzájem nezávislé. Právě komparativní metodou měla věda o politice odhalovat skryté kauzální souvislosti⁵. Politologové vypracovali celou škálu komparativních přístupů, které se staly organickou součástí jejich oboru.

V historické vědě stojí na prahu úvah o komparativní metodě německý historik Ernst Bernheim, jehož *Učebnice historické metody*, poprvé vydaná roku 1889, se stala základním zdrojem metodologického poučení také pro české historiky až do poloviny 20. století. Považoval komparativní metodu za důležitý nástroj interpretace proto, že se „díky všeobecné identitě lidské přirozenosti a podobné povaze faktorů, které ji ovlivňovaly, vývojové procesy v různých dobách a u různých národů a skupin lidí opakovaly – zčásti shodně, zčásti obdobně“⁶. Jeli-kož však lidské jednání má jedinečnou povahu, zdůrazňuje Bernheim, může jít pouze o analogie, obdoby, nikoli o absolutní shodu. Proto

3 É. Durkheim, *Les Règles de la méthode sociologique*. Paris 1960, s. 124n.

4 Srv. mj. S. Kalberg, *Max Weber's Comparative Historical Sociology*. Cambridge 1994.

5 E. A. Freeman, *Comparative Politics*. 1873, rozš. vyd. London, New York 1896.

6 E. Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, 5. vyd. Leipzig 1908, s. 606n.

také doporučuje hovořit o „tak zvané“ komparativní metodě. Chápe její význam pro zobecňování jevů cestou indukce, ale zároveň zdůrazňuje, že induktivní zobecnění na základě nedostatečného množství údajů může být mylné. S obdobnou výhradou registruje užití komparace při rekonstrukci historických událostí, pro něž se nedochoval dostatek pramenů, cestou analogie s jinými, které známe lépe. Na druhé straně ovšem plně uznává užití komparace při určování jedinečnosti historických jevů a procesů.

Tradiční historická věda se přidržovala Bernheimova názoru na komparativní metodu ještě hluboko do 20. století. Proto nebyl přijat do hlavního historiografického proudu na přelomu století originálně uvažující německý historik Karl Lamprecht, který se v mnohasvazkové syntéze německých dějin odvážil narušit představu historie jako vědy o jedinečném a snažil se o její sblížení se sociálními a dokonce i přírodními vědami při hledání širších souvislostí a konstrukci historických epoch, přičemž za jeden ze základních nástrojů svých „kulturních dějin“ považoval komparativní metodu. Jeho průkopnické uvažování pochopila a docenila teprve historiografie o téměř celé století později.

Roku 1923 se konal – poprvé po válce – světový kongres historiků. Do svého slavnostního zahajovacího projevu zařadil Belgičan Henri Pirenne, jeden z tehdy nejuznávanějších historiků, také úvahu o významu historického srovnání a označil komparativní přístup za základní předpoklad pro překonání národní omezenosti a pro vzájemné porozumění mezi národy⁷. Sklidil možná blahovolný potlesk, ale další směřování historické vědy neovlivnil: zůstala nadále převážně věrna své národní omezenosti. Ostatně, také u nás se obdobný hlas ozval, když Josef Pekař ve svém rektorském projevu roku 1931 doporučoval komparativní přístup pro snahu zasadit jednotlivé jevy do širšího kontextu⁸.

Náznak změny a dílčí průlom směrem k aplikaci komparativních přístupů do historické vědy přinesla teprve ve třicátých letech francouzská škola Annales a především jeden z jejích zakladatelů Marc Bloch. Za zásadní obrat se považuje jeho studie „Za srovnávací dějiny evropských společností“ z roku 1928.⁹ Podle Blocha měla komparace oživit ducha lokálního výzkumu a udělat konec tomu, že se specialisté

7 H. Pirenne, De la méthode comparative en histoire, in: *Compte rendu du Ve Congrès International des Sciences Historiques*. Bruxelles 1923, s. 19n.

8 Kladně reagoval Vilém Mathesius, *Nové cesty českého dějepytu. Přítomnost* 8, č. 49, s. 777n.

9 *Pour une histoire comparée des sociétés européennes*, dnes přístupnější v edici Blochových děl *Mélanges historiques* I, Paris 1983. V německém překladu viz M. Midell,

na jednotlivé národní dějiny nejsou schopni dorozumět. Výchozí podmínkou pro historickou komparaci měla být jednak jistá podobnost pozorovaných jevů, jednak jistá rozdílnost prostředí, do něhož byly situovány. Aplikace komparativního přístupu spočívala pak v tom, že historik zvolí dva či více jevů, které se na prvý pohled jeví analogickými a které vyrůstaly v odlišných historických prostředích. Poté sleduje, v čem se jevy podobaly a v čem se lišily a vysvětlí příčiny zjištěných období a rozdílů. Přitom má dvě možnosti:

1. srovnává jevy, které vyrůstaly ze společenských podmínek, jež byly navzájem zcela nezávislé, takže vzájemné působení bylo možno vyloučit,
- 22 | 2. srovnává jevy, které vyrůstaly ze společenských podmínek, jež byly ve vzájemném vztahu.

Z těchto dvou možností doporučoval Bloch druhou, poněvadž se obával, že srovnání jevů v podmínkách navzájem zcela nezávislých by mohlo vyvolat dojem monotónního, uniformního historického vývoje.

Po druhé světové válce komparativní postupy zůstaly běžnou a samozřejmou složkou vědecké práce sociálních a politických věd, zatímco v praxi historické vědy se s nimi setkáváme po dlouhá desetiletí i nadále jen okrajově: v Evropě především ve Francii, díky vlivu školy *Annales*¹⁰. V USA pak se průkopnicí komparativní metody stala koncem padesátých let Sylvia L. Thrupp, stejně jako M. Bloch medievistka, která stála roku 1958 u kolébky prvního časopisu pro komparativní dějiny, jež založila Americká asociace pro hospodářské dějiny – *Comparative Studies in Society and History*. Argumentovala přitom v programové úvodní stati časopisu potřebou překonat národní omezenost historického výzkumu, který označovala jako „etnocentrický“. Obrat ke komparativní metodě považovala jednak za výraz vůle překonat národní hranice, jednak za jeden ze základních předpokladů obratu historické vědy ke generalizaci. Aplikace komparativní metody měla podle jejího názoru jaksi oscilovat mezi dvěma krajními póly: mezi zobecňující teorií na jedné straně a prostým hledáním shod a rozdílů na straně druhé. Empirický výzkum shod a rozdílů měl korigovat konstrukce a hypotézy a naopak z generalizujícího pohledu měla vyplývat orientace na vhodné ukazatele pro dílčí komparaci. Komparativní me-

S. Sammler (ed.), *Alles Gewordene hat Geschichte. Die Schule der Annales in ihren Texten 1929–1992*. Leipzig 1994.

¹⁰ Přehled výsledků podává např. J.-M. Hannick, *Simple reflexions sur l'histoire comparée*, in: G. Jacquois, Ch. Vielle, *Le comparatisme dans les science de l'homme*. Bruxelles 2000, s. 301nn.

toda tedy měla sloužit jednak ke generalizaci na základě popisu rozdílů a shod, jednak k hledání příčinných souvislostí. Thruppová a její časopis však zůstaly v USA na okraji zájmu historické vědy – spíše na pomezí s historickou sociologií – a mezi evropskými historiky neměly téměř žádný ohlas.

Naproti tomu ovlivnila metodologické promyšlení komparativních postupů v historiografii především politická věda a sociologie, přesně řečeno oni autoři, kteří se zajímali o historickou dimenzi těchto disciplín. Díky aplikaci komparativních přístupů vznikla proto v šedesátých a sedmdesátých letech významná díla historických sociologů a historizujících ekonomů. Jak ještě uvidíme, dodnes inspirativní je Gerschenkronova analýza nerovnoměrného vývoje evropských zemí v období industrializace a modernizace.¹¹ Velkou pozornost vyvolal pokus W. W. Rostowa o konstrukci nové periodizace historického vývoje, který byl založen na názoru, že každá společnost procházela asynchronně obdobnými vývojovými etapami, a také jeho pokus vyložit dynamiku západoevropského vývoje ze síly obchodního kapitálu.¹² Komparativní přístup při utváření modelů vnitřního vývoje moderního státu a utváření národa uplatňoval vlivný, v USA působící norský politolog Stein Rokkan, také ve spolupráci s Charlesem Tillym a dalšími historickými sociology.¹³

V té době bylo tedy v sociálních vědách užívání komparativních přístupů, obvykle nazývaných „metodou“, již zcela běžné. Legitimním nástrojem vědecké analýzy byla komparativní metoda také ve vědách politických, kde byla uznávána jako nástroj ověřování a dalšího rozvíjení teorií cestou komparativní analýzy konkrétních případů a souvislostí. Pochopitelně, lišily se názory na cesty k výběru objektů komparace, na cíle, které je třeba sledovat, na časový horizont komparace a její kritéria¹⁴. Nejčastějším a téměř samozřejmým předmětem kom-

¹¹ A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge/Mass. 1962.

¹² W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*. Cambridge/Mass. 1960. Týž, *How It All Began. Origins of the Modern Economy*. New York 1975.

¹³ S. Rokkan, *Dimensions of State Formation and Nation Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe*, in: Ch. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton 1975. S. N. Eisenstadt, S. Rokkan, *Building States and Nations*. Beverly Hills 1973. Srv. též Ch. Tilly a W. P. Blockmans, *Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800*. San Francisco, Oxford 1994. Ch. Tilly, *Social Movements, 1768–2004*. Boulder/Colorado 2004.

¹⁴ Těmito diskusemi se kriticky zabývá B. Říchová, *Komparativní metoda v politologii*, in: V. Dvořáková aj. (eds.), *Základní modely demokratických systémů*. Praha 2008, s. 7–37.

parativní analýzy byly a jsou v politologii politické systémy. Od konce 20. století se objevuje dokonce komparativní politologie jako svébytná empirická disciplína, která studuje především politické systémy a procesy, snaží se vysvětlit jejich fungování i změny v čase. Objektem komparace mohou být právě tak státy, regiony a města, jako politické instituce či formy politického rozhodování.¹⁵

24 | Na rozdíl od sociálních věd zůstávaly komparativní přístupy, jak bylo výše řečeno, v tradiční historické vědě okrajovou a poněkud podezřelou záležitostí. Řada historiků ovšem publikovala během šedesátých a sedmdesátých let pozoruhodné a dodnes uznávané generalizující studie a syntetické výklady klíčových období vývoje evropské společnosti, které byly implicitně založeny na komparaci vývoje jednotlivých států či národních společností. Nesetkáme se však u nich s reflexí vlastních postupů ani principů komparativní metody, a proto je dnes vhodné klasifikovat je nejspíše jako předchůdce nového módního proudu „transnacionálních dějin“. Vděčným předmětem takových komparací byly vedle struktury státní moci ve středověku zejména procesy transformace na prahu novověku, obvykle se zaměřením na dějiny západní Evropy.¹⁶

V šedesátých letech jsem se pokusil formulovat zásady komparativní metody jako průpravu pro celoevropsky orientovanou analýzu národotvorných procesů.¹⁷ Tento pokus se vymykal tradičnímu přístupu historické vědy a získal jistý ohlas jen mezi (západo)německými a rakouskými historiky, ale ti jej interpretovali a oceňovali spíše jako užitečné „sociologizující“ vybočení z rámce tradiční historické vědy. I když výsledky mé aplikace komparativní metody na konkrétní výzkum národních hnutí byly v „západní“ vědě

15 Souhrnný přehled vývoje i současného stavu aplikace komparativní metody v politologii srv. nejnověji M. Novák, Pojmový úvod do komparativní politologie, in: M. Novák (ed.), *Úvod do studia politiky*. Praha 2011, s. 296–353.

16 Srv. např. R. R. Palmer, *The Age of Democratic Revolutions*. Princeton 1964. E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789–1848*, 2. vyd. Mentor Books 1964. S. M. Lipset, *The First New Nation. The United States in Historical and Comparative Perspective*. New York 1963. Trilogie syntéz E. J. Hobsbawma, na jejímž počátku stojí *The Age of Revolution*. London 1962. C. E. Black, *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*. New York 1966. R. Bendix, *Nation Building and Citizenship*. Berkeley 1977. Týž, *Kings or People. Power and the Mandate to Rule*. Berkeley 1978.

17 M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Praha 1968. V západní Evropě (tj. mimo německy mluvící prostředí) byl komparativní základ této knihy pozitivně registrován až po vydání anglického překladu knihy roku 1985, tedy v době, kdy se tam komparativní metoda začala prosazovat i v historické vědě. U nás ostatně nebyla žádná z mutací této knihy recenzována.

(nejen historické) pozitivně oceněny a jsou dodnes citovány, další aplikaci komparativní metody nijak neovlivnily.

Komparativní metoda byla u nás ostatně v oficiální ideologii již od roku 1948 řazena po bok zakázané „buržoazní komparatistice“, jíž se rozumělo studium vzájemného ovlivnění literárních textů. Sám termín byl tedy politicky diskvalifikován. Na druhé straně však byl – alespoň v poúnorovém Československu – rozrušen tradiční soubor norem historické vědy jako vědy o jedinečných jevech, takže bylo možné organicky propojit aplikaci komparativní metody s marxistickou představou o historii, která se snaží zobecnovat a hledá „zákonitosti“ v průběhu historických procesů. Snad proto u nás nenarazilo moje užívání komparativní metody na odpor, převládalo spíše bezradný nezájem. Ani můj pokus legitimizovat později komparativní metodu jako svébytný typ marxistického historického zkoumání tím, že bude vyšperkována citáty klasiků, nebyl nijak úspěšný.¹⁸ Teprve v období začínajícího ideologického uvolnění v osmdesátých letech se dostala komparativní metoda i do oficiálně schválené vysokoškolské učebnice Úvodu do studia dějepisu.¹⁹

V Evropě i v zámoří se mezitím, během osmdesátých let 20. století, postavení komparativní metody zřetelně změnilo: nejprve byla přijata jen některými historiky (v souvislosti s tím, jak se historické bádání otevřelo interdisciplinarity), ale do devadesátých let se komparativní přístupy staly módními, samozřejmě vedle přístupů postmodernistických a diskurzivních. Autoři komparativních studií, mezi nimiž ovšem i nadále převažovali sociální vědci, již často zařazovali kapitulu o pravidlech, jimiž se jejich komparace řídí, a běžně se užívalo i termínu komparativní metoda.²⁰ Byla publikována řada studií, které se věnovaly komparativním přístupům a komparativní metodě, nejednou i se snahou bilancovat dosavadní výsledky komparativních dějin.²¹

18 Komparativní metoda v marxistické historiografii. Možnosti a meze jejího využití. *Československý časopis historický* XX, 1972, s. 631nn.

19 M. Hroch (ed.), *Úvod do studia dějepisu*. Praha 1985, s. 234nn. Tam byla ovšem zařazena jen zkrácená verze samostatné publikace M. Hroch a kol., *Metody historikovy práce*. Praha 1983, s. 81nn.

20 Srov. např. K. Tenfelde (ed.), *Arbeiter und Arbeiterbewegung im Vergleich*. München 1986. J. Kocka, *Geschichte und Aufklärung*. Göttingen 1989. J. Breuilly, *Labour and Liberalism in 19th Century Europe. Essay in Comparative History*. Manchester 1992. T. Skocpol, *Social Revolutions in the Modern World*. Cambridge (UK), New York 1994.

21 R. Grew, *The Comparative Weakness of American History*. *Journal of Interdisciplinary History* 16, 1985. Ch. C. Ragin, *The Comparative Method: Moving beyond Qualitative and Quantitative Strategies*. Berkeley 1987. H. Atsma, A. Burguière (ed.), *Marc Bloch aujourd'hui, Histoire comparée et sciences sociales*. Paris 1990. Přehled skrovných výsledků českých historiků publikovali P. Kolář a M. Řezník, *Komparativní dějiny v ev-*

Tím nastal důležitý obrat, který signalizoval odklon od tradičních názorů na povahu a úkoly historického bádání. Odbočil bych však příliš daleko, kdybych se pokoušel podat zde systematický přehled početných úvah o aplikaci, principech či slabinách komparativní metody, které vyšly zejména během posledních dvaceti let. Nejde o přehled názorů, ale o základní typy argumentů, jimiž se zdůvodňovala legitimita komparativní metody v historické vědě. Zde se soustředím jen na prezentaci argumentů tří autorů – významných německých historiků sociálních dějin, kteří kriticky uvažovali o možnostech a mezích využití komparativní metody. Dávám přednost příkladům z německého prostředí proto, že naše historická věda – ať se nám to líbí nebo ne – vyrůstala z metodických principů a tradic německé historické vědy a je jimi dodnes ovlivněna. Odtud vyplývá, že většina výhrad a stereotypů, se kterými se vůči komparativním přístupům u nás setkáváme, má své zřetelné obdoby a pravděpodobně také zdroje v myšlenkovém světě tradiční německé historiografie.

Významný německý historik Jürgen Kocka, čelný představitel a jeden ze zakladatelů moderních sociálních dějin, aplikoval komparativní přístupy již v osmdesátých letech a počátkem devadesátých let založil při Svobodné univerzitě Berlín badatelské Centrum komparativních evropských dějin. Z diskusí o koncepci práce tohoto centra vznikla programová studie o úkolech a problémech historického srovnání, kterou spolu s Kockou roku 1996 napsal další významný představitel sociálních dějin J.-G. Haupt. Tato stať si zaslouží pozornost právě proto, že se autoři snažili učinit komparativní dějiny aplikovatelnými či alespoň přijatelnými i pro tradicionalistické (ostatně i u nás dnes převládající) pojetí historické vědy jako vědy zabývající se jedinečnými jevy a objevující v archivech nová „fakta“.²²

Je tedy pochopitelné, že zařadili obšírný výklad o osobitém postavení komparativních přístupů v historické vědě. Spatřují ji za prvé v tom, že historik má jaksí „vrozenou“ blízkost k pramenům, což v něm vyvolává nechuť ke generalizacím, za druhé jde historikovi především o postižení specifických proměn v čase a dává proto přednost vyprávění o tom, co bylo dříve a co potom, za třetí vychází historik z toho, že minulé události mohou být pochopeny jen ze svých bezprostředních souvislostí, zatímco komparace má tendenci je z tohoto kontextu vyčlenit. Komparace totiž předpokládá, že předmět zkoumání bude třeba dočasně izolovat,

rospěské a české perspektivě a jejich místo na Karlově Univerzitě: seminář obecných a komparativních dějin. *Český časopis historický* 99, 2001, s. 402nn.

22 H.-G. Haupt, J. Kocka (ed.), *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse internationaler vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt am M., 1996.

což může narušit kontinuitu vyprávění. Proto je aplikace komparativní metody vždy spojena s jistým napětím mezi tradičními historiografickými postupy, které požadují, aby se vyprávělo, a oněmi postupy, které zdůrazňují strukturní analýzu, teorii a interdisciplinaritu.

Přesto se autoři domnívají, že výhody využití komparativní perspektivy převažují. V čem spatřují autoři tyto výhody? Za prvé, srovnání umožňuje poznat, resp. formulovat problémy, které by jinak zůstaly nepoznány, za druhé umožňuje poznat osobitost historických jevů, za třetí pak kriticky si ověřit nosnost běžně užívaných soudů a testovat platnost hypotéz.

Uplatnění komparativní perspektivy v badatelské práci záleží na cíli, který je třeba si předem ujasnit:

1. „asymetrická“ varianta usiluje o to, aby určila zvláštnosti jednoho celku, jednoho procesu tak, že k němu kontrastně vztahuje jevy další, patřící do téže kategorie: tak lze určit specifiku vybraných fenoménů národních dějin v širším kontextu,
2. typologizující komparace vychází z toho, že jistý základní vývojový proces probíhal v několika variantách, které lze podle jejich větší či menší podobnosti shrnout do několika typů,
3. vytvoření obecné periodizace jistých procesů, o nichž se předpokládá, že proběhly obdobně v řadě společností,
4. komparace může být také základem pro „analytickou syntézu“, tj. pro analýzu velkých, prostorově i časově ohraničených celků. Tento cíl však je pro historiky příliš netradiční a autoři jej doporučují přenechat spíše historickým sociologům.

Závěrem pak Kocka a Haupt uvádějí na základě přehledu výsledků dosavadního bádání různé varianty a podoby historické komparativní analýzy. Rozlišují přitom několik okruhů, které jsou spíše různorodým přehledem druhů komparace, kde se charakteristika postupu spojuje s varováním před možnými metodickými omyly. Komparaci globálních a kontinentálních struktur považují za záležitost sociálních věd, zato však historikům doporučují komparaci regionů s obdobnou strukturou, přičemž připouštějí možnost srovnávat regiony s jistým časovým posunem. Zvláštní místo přisuzují kvantifikujícím komparacím, které považují za dobře proveditelné, ale upírají jim (z důvodů ne zcela jasných) schopnost postihnout kauzální souvislosti.

Další historik z okruhu německých sociálních dějin, Hartmuth Kaelble, věnoval historickému srovnání dokonce celou knihu.²³ Zabývá

23 H. Kaelble, *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am M., New York 1999.

vá se zde především třemi základními okruhy otázek: jaké jsou druhy historického srovnání, jaké cíle sleduje a konečně, jak by měla probíhat vlastní komparace.

Druhy komparativních postupů člení do tří alternativních dvojic.

- Prvou je polarita mezi srovnáním strukturovaných (velkých) celků a „specializovaným srovnáním“ dílčích fenoménů, jako například rodina, způsob stolování či počet studentů univerzity.
- Druhá dvojice je polarizována podle geografické odlehlosti, kdy se někdy srovnávají jevy probíhající v blízkém sousedství, jindy jevy probíhající na rozdílných kontinentech.
- Třetí dvojici pak tvoří prostý popis na jedné a určení kauzality na druhé straně, přičemž určení kauzality považuje autor za nejzávažnější výsledek aplikace komparativní metody.

28 |

Pro prestižní encyklopedii sociálních věd shrnul H.-G.Haupt pod heslem „Comparative History“ názory německých historiků na základní rozdíly mezi aplikací komparativní metody v sociálních a historických vědách.²⁴ Přidrží se přitom stále ještě tradiční klasifikace historických věd, jak nám ji odkázalo 19. století. V obecné poloze sleduje podle něj komparativní metoda dvojí cíl: na jedné straně je to individualizace historických údajů, na druhé naopak hledání obecných vývojových souvislostí. Zatímco historikové mají dávat přednost prvému z cílů, sociální vědci se orientují na druhý z nich. V obou přístupech však podle Haupta hraje komparativní přístup čtverou rolí, resp. plní čtyři funkce:

1. ve funkci heuristické pomáhá komparativní metoda cestou analogie, resp. extrapolace najít, resp. upřesnit jevy a vztahy, které byly dosud nepovšimnuty nebo k nim chyběly prameny,

2. kontrastivní funkce se uplatňuje především při srovnání dvou rozdílně se vyvíjejících celků a umožňuje určení faktorů, které ovlivnily tyto vývojové rozdíly,

3. analytická funkce komparativní metody umožňuje upřesnění, resp. ověření hypoteticky konstruovaných kauzálních souvislostí: jestliže se předpokládá, že jev A je v jisté společnosti (regionu) nutnou příčinou jevu B, pak se zjišťuje, zda v jiných společnostech neexistuje B, aniž by mu předcházelo A, či zda naopak neznáme situace, kde nastala situace A, aniž by vedla k situaci B,

4. komparace může mít „distancující efekt“ zejména tam, kde se srovnáním ověřují zaběhaná schémata národních historiografií.

²⁴ H.-G. Haupt, heslo Comparative History, in: *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam 2001, s. 2397nn.

Úvahy německých historiků jsou symptomatické pro současný postoj historické vědy: zřetelně signalizují obezřetný přístup, který historikové dodnes zauímají k aplikaci komparativní metody všude tam, kde se jedná o naraci a o mikoanalýzu. Skepticky se stavějí k možnosti zobecňujících soudů a možnosti zvolit pro komparaci větší počet objektů.

1.3. Jak na komparaci: rozprava o metodě

| 29

**Srovnávací metoda je jedinou metodou,
která vyhovuje sociologii.**

— ÉMILE DURKHEIM

Uvedl jsem zde ukázky pozitivních i skeptických postojů k aplikaci komparativních přístupů, které v německé historické vědě vyrůstají především z toho, že ve vědomí většiny historiků přežívá tradiční cechovní představa o historickém bádání jako archivním výzkumu, resp. studiu tištěných pramenů, jehož cílem je získávat touto cestou stále nové informace. Zobecňovat získané poznatky a uvádět je do širších souvislostí dodnes považují mnozí historikové za operaci pro historika nevhodnou a doporučují ponechat zobecňování a komparaci širších souvislostí sociálním vědám. S tímto postojem nesouhlasím, poněvadž konzervuje uměle vytvořenou zeď mezi obory, i když sledují společný cíl: přispět k hlubšímu a přesnějšímu poznání a pochopení minulosti, k čemuž patří také hledání příčinných souvislostí.

K tomuto „revizionistickému“ pohledu jsem dospěl již v šedesátých letech, kdy jsem se – také pod vlivem marxismu – rozhodl, že v historickém zkoumání se budu snažit překonat tradiční hranice mezi obory, protože objektem poznání a výzkumu má být složitá struktura společnosti jako celku. Proto jsem za přínos k poznání minulosti nepovažoval jen dílčí archivní informace, ale také, ba především poznání souvislostí, výklad dlouhodobých procesů a strukturálních proměn. Právě kombinace metod jednotlivých sociálních věd je při studiu historických procesů nutným předpokladem pokroku vědeckého poznání. Proto také jsem se domníval, že pravidla kom-

parativní metody, s nimiž pracují společenské vědy, mohou být úspěšně aplikována také v historickém poznání. Historie totiž potřebuje zobecňovat a interpretovat dílčí poznatky a naopak historický přístup může obohatit, resp. korigovat „mimočasovost“ společenských věd.²⁵

Zásady komparativní metody, z nichž vycházím, jsem v průběhu řady desetiletí upřesnil a modifikoval s přihlédnutím k tomu, jak aplikaci komparativní metody prohloubili a upřesnili soudobí historikové i sociální vědci. Mnohé náhledy, zejména na cíl komparativní metody, jsem od nich převzal.

30 | Následující stránky tedy nehodlají analyzovat filosofické aspekty komparace ani rozvíjet teorii historického poznání. Jde o shrnutí a systematické uspořádání nosných a osvědčených metodických principů a pracovních postupů, tedy o jakýsi „návod k použití“ komparativní metody v badatelské praxi. V dalším výkladu dávám přednost srozumitelnosti a přesvědčivosti před originalitou a filosofickou reflexí.

Dříve než začneme aplikovat komparativní metodu, musíme si ujasnit a pokud možno přesně **formulovat problém**, který má být analyzován, k jehož objasnění či řešení chceme přispět. To je ovšem princip platný pro jakýkoli typ bádání, i když byl v posledních desetiletích pozapomenut a zastíněn tematickou pestrostí mikrohistorických bádání. Uvedl jsem již, že mikrohistorický přístup má své limity právě tak jako pohled makrohistorický, kterému v této knize, stejně jako ve většině prací z předchozího období, dávám přednost.

Komparativní metoda zahrnuje celý soubor pracovních postupů a procedur, které mají svoji logiku a souslednost. Je třeba si ujasnit, **jaký cíl** komparativním přístupem sledujeme, a co nejpřesněji určit, **definovat, co je předmětem** komparace. Dále pak je třeba zařadit srovnávané procesy, resp. struktury do **vzájemného vztahu na časové ose**. Teprve pak můžeme určit **kritéria** (ukazatele), podle kterých budeme srovnávat.

1. Definice objektu. Poté co jsme formulovali problém, k jehož řešení hodláme přispět, je třeba definovat, co bude srovnáváno, a naše definice by měla mít rovinu konkrétní a obecnou. Objekty komparace mohou přitom mít velmi rozdílnou povahu. Například srovnání kulturního vývoje západní a východní Evropy má již předem určenu rovinu obecnou, onen rámec, v němž a pro nějž se srovnává: tím je Evropa. V rovině konkrétního pak stojíme před úkolem určit hranici mezi oběma makroregiony, přičemž bereme v úvahu transatlantické

vazby evropského Západu i asijské přesahy Východu. Naproti tomu při srovnání fenoménu, jako je revoluce, budeme nejednou stát před problémem, zda konkrétní události, které mají být srovnávány, plně patří do rámce obecné definice jevu, v jehož rámci se srovnává – tedy revoluce. Pro definici obecného rámce přitom není rozhodující, jak současníci daný jev označovali, tedy zda například aktéři revoluce svoji snahu sami za revoluci považovali.

Obecně platí, že komparace je tím složitější (a spolehlivost jejích výsledků tím spornější), čím obecnější, resp. abstraktnější je rámec komparace a čím obtížnější je jeho jednoznačná definice. Poměrně snadné jsou komparace, které kvantifikují nebo volí své objekty v nižší rovině abstrakce, jako je například komparace činnosti pěveckých a literárních společností, komparace ohlasu Velké francouzské revoluce v Evropě či procesů likvidace feudální závislosti rolníků v různých regionech.

Při úvaze o tom, co je objektem komparace, je třeba rozlišit, zda hodláme srovnávat procesy či jednotlivé jevy, struktury. V případě procesů je třeba brát v úvahu, že objekt komparace se v průběhu času proměňoval: čím delší časový úsek zvolíme, tím větší proměnnost. Navíc by měl být zvolen alespoň přibližně stejně dlouhý výsek u každého ze srovnávaných procesů. U hospodářských procesů je takové vyměření poměrně jednoduché, u politických mnohem obtížnější. Požadavek obdobně dlouhého trvání v čase nelze ovšem zaměňovat s požadavkem synchronnosti: ta rozhodně není, jak ještě uvidíme, podmínkou úspěšné komparace.

Specifickým problémem je srovnání osobností, kdy jde o komparaci jakoby stabilních „jednotlivin“ v situaci, kdy víme, že každý lidský život má povahu jedinečně komponovaného procesu. Rozhodně však nelze považovat za přijatelné (bohužel časté) případy, kdy se za komparaci vydává prosté paralelní převyprávění dvou životopisů. Totéž platí o „komparaci“ dějin dvou zemí, pokud se omezí na pouhé vyprávění dvou paralelních příběhů. Je to většinou výraz metodické bezradnosti, která plyne z toho, že historici se chtějí nést na vlně módního termínu „komparace“, ale neodvážejí se srovnávat napříč časem a opustit svoji oblíbenou metodu vyprávění.

2. Určení cíle. Jednou z charakteristik, jimiž se odlišuje prosté srovnání od metodicky zakotvené komparace, je stanovení, co bude jejím cílem. Pouštět se do komparace, aniž si ujasníme, na co vlastně chceme odpovědět, resp. co chceme objasnit – to patří k diletantským chybám, s nimiž se setkáváme až příliš často. Potřeba jasného stanovení cíle vyplývá především z toho, že komparativní metoda může

25 M. Hroch, *Comparative Studies in Modern European History*. Aldershot 2007, předmluva.

sledovat cíle velmi rozdílné. Jde tedy o to, zvolit postup vycházející z formulace problému a směřující k základnímu zvolenému cíli, přičemž netřeba a priori vylučovat, že za jistých okolností bude tento postup zahrnovat také další cíle komparace.

Elementárním, nejjednodušším cílem je samozřejmě určení shod a rozdílů mezi objekty komparace. Pracujeme-li s větším počtem srovnávaných objektů, otvírá takové hledání shod a rozdílů dveře k dalšímu cíli – k typologii. Jestliže soustředíme komparativní postup na jeden objekt a snažíme se stanovit jeho specifické rysy ve srovnání s dalšími jevy téže kategorie, jedná se o komparaci individualizující („asymetrickou“). Můžeme naopak usilovat o to, abychom komparací přispěli k objasnění geneze jistého jevu či procesu, resp. k doplnění chybějících údajů o analogické vývojové řadě. Někdy přitom usilujeme o ověření hypotéz tím, že si rozšíříme faktografické znalosti. Aplikace komparativní metody může tedy sledovat několikery cíl:

a) Stanovení **shod a rozdílů**, onen nejstarší cíl, který si komparativní přístupy kladly odedávna, zůstává dodnes pravděpodobně nejčastějším. Je běžně užíván pro srovnání dvou objektů, dvou procesů a očekává se od něj, že přispěje nejen k poznání toho, čím se oba objekty liší, ale také toho, v čem se shodují. Tento cíl sám o sobě by nesliboval jiné než banální konstatování, kdybychom si nepoložili také otázku, do jaké míry je shoda mezi studovanými jevy pouhým projevem jejich příslušnosti k téže obecné kategorii, či do jaké míry je výsledkem vzájemného ovlivnění, závislosti, resp. transferu. Hledání shod a rozdílů mezi procesy může být cenným (a často nezbytným) východiskem pro badatele, který jich hodlá využít pro zjišťování dalších hlubších souvislostí v rámci dané kategorie jevů.

Zjišťování rozdílů a shod není jen nejjednodušším cílem aplikace komparativní metody, ale otvírá zároveň další možnosti jejího uplatnění. Je možným a často dokonce nutným východiskem při sledování dalších, složitějších a náročnějších cílů komparace, jako je typologie či určování osobitosti jednoho fenoménu.

b) Hledání jedinečných rysů jednoho jevu či procesu, tedy jeho **individualizace**, se pochopitelně opírá o zjišťování shod a rozdílů mezi tímto procesem a jinými, obdobnými procesy. Můžeme se ptát například po specifice toho či onoho národního vývoje: v NSR proběhla před více než dvaceti lety bouřlivá diskuse o tzv. německé zvláštní cestě (Sonderweg), která hledala odpověď na otázku, co v německé historii bylo tak specifické, že to umožnilo vítězství nacismu. Individualizaci můžeme označit také komparativní určování specifické charakteristiky historických osobností. Na rozdíl od hledání shod a rozdílů, kdy pracujeme se zhruba vyrovnaným objemem poznatků o srovnávaných

objektech komparace, vycházíme v případě této „asymetrické komparace“ z toho, že k zevrubně ověřeným poznatkům o „ústředním“ jevu či procesu hledáme obdoby či rozdíly ve vývoji jiných procesů především na základě sekundární literatury. Snažíme se tedy určit, zda a v jaké míře jsou charakteristické rysy či spíše kauzální vztahy procesu, který individualizujeme, zjistitelné také v jiných procesech patřících do téže kategorie. Tím si zároveň ověřujeme, do jaké míry můžeme zobecnit zjištěné dílčí kauzálních souvislosti a otevíráme si tak možnost vydat se na cestu k dalšímu, náročnějšímu cíli komparace – k hledání obecných kauzálních souvislostí.

c) **Typologie** je opakem individualizace. Jak již bylo řečeno, můžeme ji vytvářet, máme-li k dispozici více než tři, ale nejraději více než čtyři objekty komparace. Typologie je, jak již bylo výše naznačeno, logickým vyústěním hledání shod a rozdílů v případě, že si volíme větší počet objektů komparace. Přitom ovšem nestačí zůstat u onoho výše zmíněného zjištění, že objekty C a D mají navzájem více společného než objekty A a B. Budeme-li tytéž objekty komparace analyzovat z hlediska jiných kritérií, může se stát, že si naopak budou objekty A a D blíže než objekty B a C. Jinak řečeno, pro určení typologie záleží na tom, které kritérium, které znaky zvolíme při srovnání shod a rozdílů. Každou typologii pak je třeba určovat na základě stejného znaku, resp. souboru znaků. Kdybychom totiž při analýze téhož souboru objektů použili jiného souboru znaků, dostali bychom odlišnou typologii. Přitom obě typologie mohou mít svoji platnost a výpovědní hodnotu. Tuto zásadu jednotného kritéria komparace je třeba dodržovat, zejména pokoušíme-li se o typologii většího počtu objektů komparace.

d) Další cíl může komparativní metoda sledovat ve **vytváření syntézy**, kterou zde chápeme jako souhrnnou a vyváženou konstrukci vývoje velkého územního celku, jehož jednotlivé regiony se nevyvíjely rovnoměrně a na němž se setkáváme také s variabilitou lidských aktivit i společenských vztahů. Takovým celkem může být právě tak území národa, makroregion jako státní celek či kontinent. Změny probíhaly na území rozsáhlých celků různým tempem a také v rozdílné modifikaci. Právě aplikací komparativní metody je možno z nerovnoměrné pestrosti změn vytvořit souhrnný obraz toho, co je jim společné – syntézu. Obdobně založena je také aplikace komparativní metody na hledání základních mezníků v proudu historických proměn – tedy periodizace historického vývoje.

e) **Výkladová komparace** si klade za cíl vysvětlit shody a rozdíly, objasnit souvislosti a příčinné vztahy, tedy přejít od popisné komparace ke komparaci interpretující. Východiskem pro osvětlování příčinných souvislostí je přesvědčení, že to, čemu říkáme historický

proces či vývoj, se neskládá jen z jedinečných lidských rozhodnutí, ale také z rozhodnutí a činů, které se opakují. U nich tedy můžeme předpokládat také opakující se, hlubší obdoby a souvislosti, které by nám bez takovéto interpretace zůstaly skryty. Zjistíme-li například empirickým srovnáním, že národní identitu rodících se malých národů přijímala nejrychleji ta území a ty složky populace, které byly napojeny na sílící sociální komunikaci, můžeme vyslovit hypotézu, že sociální komunikace byla jedním ze základních předpokladů úspěchu národního hnutí.

34 | Má-li výkladová komparace dojít k co nejspolehlivějším závěrům, musí být opřena o co nejpečlivější komparaci popisnou. V této souvislosti je také třeba vzít v úvahu další rozdíl ve stanovení cílů komparace podle toho, jaká byla podoba jejích objektů. Srovnáváme-li „jev“, tj. relativně neměnné struktury, tedy nazíráme-li na určitý časový úsek minulosti jako na minulost dočasně neměnnou, získáme díky popisnému rozboru prostý výčet shod a rozdílů a případně můžeme pokračovat konstrukcí typologie. Potom se snažíme vysvětlit zjištěné rozdíly a shody, například hypotetickým předpokladem, že jsou výsledkem transferu.

Pokud srovnáváme historické procesy, tedy proměnnou stránku historické skutečnosti, snažíme se interpretovat především zjištěné již shody a rozdíly v povaze historické změny, ale snažíme se také určit, v čem se lišilo či shodovalo samo tempo, rytmus historických změn. Poté by interpretační komparace měla navíc zjistit hlubší kauzální souvislosti. Výhodnější je ovšem rozčlenit si srovnávané procesy do kratších úseků, resp. vybrat v nich uzlové body změny a ty pak již srovnávat jako struktury. Nezbytnou podmínkou je přitom periodizace srovnávaných procesů do analogických fází tak, aby srovnání došlo k co nejpresvědčivějším výsledkům.

f) **Ověření hypotéz** výkladu je těsně spjato s interpretační komparací. Ta nám totiž umožní ověřit srovnáním dvou či většího počtu analogických historických procesů, zda výklad kauzálních souvislostí jedno z těchto procesů ob stojí, zeptáme-li se například, zda také v ostatních obdobných procesech vyvolávala situace A či souběh jevů C a D stejnou změnu, kterou jsme konstatovali ve výchozí hypotéze. Vyslovíme-li například na základě znalostí asimilačních procesů v jižním Walesu hypotézu, že industrializace působí jako faktor asimilace, potom můžeme srovnáním s industrializací v jiných částech Evropy ověřit, že v jiných případech industrializaci asimilace nedoprovázela.

g) **Hledání alternativ** vývoje. V posledních desetiletích se setkáváme v historické produkci ojediněle, ale stále častěji s náznaky, že prostá lineární rekonstrukce sledu historických událostí nestačí pro

jejich opravdové pochopení. Proto je třeba klást si otázku po historických alternativách.²⁶ Autoři přitom užívají několika termínů: kromě historické alternativy je to kontrafaktický model, resp. historická možnost. Vždy ovšem jde o elegantnější označení otázky, kterou si tradiční historiografie axiomaticky zakázala: „co by se stalo, kdyby...?“ Domnívám se, že otázka po historické alternativě je zcela legitimní, pokud se na ni neodpovídá diletantskými spekulacemi, nýbrž cestou, kterou někteří autoři označují jako extrapolaci. Hledáme, jaké alternativní možnosti stály před historickým procesem A, v němž došlo ke zvratu X, přičemž využíváme znalosti analogických historických procesů, v nichž k obdobnému zvratu nedošlo. Takové srovnání je ovšem složité, vyžaduje důkladné historické znalosti a musí počítat s tím, že odpověď na otázku po alternativách historického vývoje nikdy není jednoznačná. Alternativní dějiny se možná postupně stanou specifickým typem historického bádání, dnes ovšem jejich konstrukce nepatří k obvyklým cílům komparativních postupů.

h) **Analýza transferu.** Chceme-li posoudit úlohu, jakou hrál kulturní transfer ve vztahu dvou či několika celků, neobejdeme se bez komparativního přístupu, a to jak při zkoumání východiska transferu – podmínek v prostředí „odesílatele“ –, tak i při zkoumání jeho přijetí, což zahrnuje nejen srovnání podmínek v prostředí „adresáta“, ale také srovnání shod a zejména rozdílů mezi obsahem „odeslaného“ a podobou „přijatého“ podnětu. Víme totiž, že původní podoba podnětů, vlivů, vzorů atd. se vždy více či méně lišila od toho, co z nich bylo přijato, jak byly transformovány a jaké místo získaly v dobovém diskurzu.

3. **Vztah k časové ose** by při komparaci neměl být podceňován. Vzhledem k tomu, že základní a vlastně jedinou vskutku historickou metodou je princip vyprávění podél časové osy, tvoří diachronní komparace přirozenou součást této historické metody (ve starší historiografii se užívalo termínu „progresivní metoda“). Ať již vědomě či nikoli, historik vždy zjišťuje, v čem se liší to, co se stalo později, od toho, co se stalo dříve. A pochopitelně v čem se dřívější shoduje s pozdějším, tedy co přetrvává. Jde o postupy tak samozřejmé, že se obvykle ani nepovažují za komparativní. Tím je již také naznačeno, že cíle diachronní komparace jsou velmi omezené – vlastně jen na určení shod a rozdílů a případně na určení jedinečnosti jisté události či osobnosti v průběhu jednoho a téhož historického procesu, obvykle tedy v rámci dějin jediného národního či regionálního celku. Přitom je třeba se

vyvarovat optického klamu, jemuž podléhají zejména začátečníci: ze skutečnosti, že událost B následovala po události A, nelze bez další analýzy vyvozovat, že zde mezi oběma událostmi byl nutně kauzální vztah. POTÉ neznamená PROTOŽE.

Komparativní přístupy jsou obvykle chápány jako synchronní komparace, tedy jako srovnání historických událostí, které se udály jako součást dvou či většího počtu paralelně probíhajících procesů, resp. jako srovnání těchto procesů samých. Přitom můžeme srovnávat v synchronní perspektivě právě tak procesy a události, které byly ve vzájemném vztahu a mohly se ovlivňovat, jako procesy probíhající na teritoriích natolik vzdálených, že zde byl relevantní kontakt či transfer vyloučen. Obě taková srovnání jsou legitimní.

Synchronní komparaci se v užším smyslu rozumí srovnání jevů, resp. situací, které zaznamenáváme ve stejné době na různých územích nebo v různém prostředí, tedy ve stejném historickém okamžiku, v témže roce či desetiletí. Srovnáváme-li však procesy, může synchronnost obsáhnout i delší časové období několika desetiletí. Synchronní srovnání si klade za cíl především zjištění shod a rozdílů a případné zobecnění, které by bylo platné pro syntetické zpracování vývoje nadřazeného celku, k němuž oba jevy patří.

V obecnějším smyslu pomáhá synchronní srovnání napříč časovou osou, tedy proměn, které probíhaly ve stejné době, při určení rozdílů, které mohou být interpretovány jako příznaky nerovnoměrného vývoje. Kromě toho je samozřejmou součástí studia kulturního transferu. Tak například nabízejí události revolučního roku 1848 bohatý materiál jednak pro určení rozdílů v úrovni ekonomického vývoje, sociální skladby či vzdělanosti jednotlivých zemí, v nichž revoluce proběhla, jednak jsou ideální laboratoří pro studium mechanismů celoevropského transferu revolučních nálad, programů, modelů revoluční akce, ústav atd. Vzhledem k tomu, že synchronní komparaci zjišťujeme značné rozdíly, ale nemůžeme jich využít k určení kauzálních souvislostí, jeví se nám shody jednotlivých historických procesů jako výsledek kulturního transferu. V tom je základní nedostatek „čisté“ synchronní komparace.

Mnohem cennější poznatky získáme, budeme-li komparaci napříč časovou osou chápat jako komparaci, která se orientuje **podle analogických historických situací**. Předpokladem je samozřejmě zjištění, že objekty komparace prošly zhruba shodným vývojem, i když u každé změny probíhaly odlišným tempem a v odlišném čase. O shodném vývoji můžeme například hovořit tam, kde šlo o vznik středověkého státu, o zápas stavovské a panovnické moci, o industrializaci, sociální a politickou emancipaci, formování moderního národa atd. Takové

procesy pak je nutno periodizovat tak, aby bylo možno určit obdobné vývojové etapy bez ohledu na jejich místo v absolutní chronologii. Tak například lze doložit, že v Anglii dosáhla industrializace rozhodujících úspěchů nejméně o půl století dříve než v západních oblastech Německa. Při srovnání struktur je analogicky třeba zkoumaný jev „lokalizovat“ podle periodizace procesu, jehož byl součástí. Při komparaci získávání učitelů pro základní školy po zavedení povinné školní docházky v evropských zemích se budou analogické historické situace ve svém umístění na časové ose rozcházet až o více než jedno století.

Teprve komparace po horizontále analogických historických situací plně otevírá možnosti pro typologii, extrapolaci a zejména pro kauzální výklad až po hledání pravidelností vývoje, tj. pro určení základních modelů pro výklad jevů či procesů, které proběhly v rozdílných zemích.

4. Kritéria (ukazatelé) komparace. K nejčastějším omylům při aplikaci komparativní metody patří představa, že je třeba komparovat jevy či procesy „jako takové“, tj. v jejich celistvosti. Taková představa vede obvykle k tomu, že se komparace nahrazuje paralelním vyprávěním. Stejně jako každodenní banální srovnání se také historická komparace musí orientovat podle určitých ukazatelů, hledisek. Objekty komparace – ať již struktury či procesy – se vždy skládají z velkého množství jednotlivých prvků, vztahů, které jsou vzájemně propojeny, přičemž si každý z prvků zachovává své svébytné vlastnosti. Čím bližší jsou si objekty komparace, tím více pochopitelně najdeme takových prvků, které jsou zastoupeny v obou, resp. ve všech objektech. Vlastní komparaci nemůžeme však provádět tak, že zohledníme všechny tyto prvky. Zvolíme proto jen některé z nich – ty, které považujeme za důležité vzhledem k tématu a cíli komparace. Musíme si být přitom vědomi toho, že narušujeme celistvost studovaných procesů, že dočasně izolujeme zvolené prvky struktur, a že tedy výsledky komparace bude možno kvalifikovaně interpretovat až poté, co tyto prvky zařadíme do jejich původního kontextu.

Klíčovou složkou aplikace komparativní metody je tedy **volba kritérií, ukazatelů**, podle nichž srovnání provádíme. Všeobecně platí, že tam, kde pracujeme se dvěma objekty komparace, může počet takových ukazatelů být značný a v ideálním případě zahrnovat většinu charakteristik zkoumaných jevů či procesů. Většina z nich však nebude mít relevantní vztah k cíli komparace, a tedy ani výpovědní hodnotu vzhledem k problému, který řešíme.

Čím více objektů komparace zvolíme, tím menší naopak musí být počet kritérií komparace, a to především proto, že větší počet

objektů komparace bude obvykle mít méně shodných rysů, které by mohly být pro tento účel zvoleny. Neméně důležitý je však důvod praktický: aplikace mnoha kritérií na větší počet objektů komparace by byla prostě nezvládnutelná. Budeme-li například srovnávat úlohu divadla v životě formující se národní společnosti dvou zemí, budeme moci sestavit celý „dotazník“ zahrnující skladbu repertoáru, příjmy a výdaje, návštěvnost a sociální skladbu publika, frekvenci recenzí, délku trvání divadelních představení atd. Zvolíme-li pro srovnání této úlohy šest zemí, budeme musít počet ukazatelů komparace redukovat nebo případně zvážit použití počítačového programu – to v těch komparacích, kdy aplikujeme kvantifikovatelné údaje.

38 | Konkrétní postup při určení kritérií komparace záleží na povaze objektů komparace i na cíli, který si klademe. Pro některý typ komparace je velmi užitečné sestavit si určitý „dotazník“, soubor otázek, na které budeme hledat odpověď u každého z objektů komparace. Výhodou takového postupu je jeho přehlednost, nevýhodou ovšem nebezpečí schematizace zejména tam, kde srovnáváme procesy, poněvadž jednotlivé otázky neberou v úvahu vnitřní dynamiku procesů. Tomuto nebezpečí je třeba čelit zpětným začleněním odpovědí získaných z „dotazníku“ do kontextu srovnávaných historických procesů. Snazší je aplikace „dotazníku“ tam, kde srovnáváme relativně stabilní jevy – například ústavy států, konstrukci národních dějin, mezinárodní smlouvy, sociální struktury jistých pospolitostí apod.

Jindy stačí zvolit jen zcela omezený počet kritérií komparace – zejména jde-li o komparace většího počtu objektů a sledujeme-li přesně vymezený problém. Tak například pro srovnání revolucí přinesla zajímavé výsledky volba kritéria v podobě jediné či dvou centrálních charakteristik, jako byl podíl národních požadavků v revolučním programu nebo sociální skladba předáků. Někdy mohou mít značnou hodnotu i poznatky získané pomocí ukazatelů ze sféry zdánlivě podružných jevů, jako například úroveň alfabetyzace či rozměry zadluženosti obyvatelstva.

Zdánlivě jednoduchá je volba dobových označení, termínů jako kritéria komparace. Zdánlivě proto, že musíme počítat s tím, že termínem jako například kasino, matice, liberál, věno, berně se v různých regionech a v rozdílných jazycích často označovaly vztahy či instituce značně rozdílné. Takováto kritéria komparace slouží tedy spíše pro srovnání dobového diskurzu, takže dobové termíny by nejednou samy mohly být s úspěchem analyzovány jako objekty komparace. Spolehlivější výsledky slibuje taková volba kritérií, která si badatel sám definuje, samozřejmě na základě znalosti objektů komparace.

Specifickým typem kritérií komparace jsou **ukazatele kvantitativní**. Nelze je pochopitelně užít ve všech složkách života společnosti,

ale jejich výhodou je poměrně přesné vymezení vstupů i výstupů. Na druhé straně postihují kvantitativní údaje jen jistý segment společenského dění a jejich výsledky jsou nejednou zpochybňovány jako „manipulovatelné“. Navzdory kritikám je nutno vzít v úvahu, že kvantifikace nám nejednou vypoví velmi mnoho o základním rámci studovaných procesů, někdy také o skrytých souvislostech. Nevadí přitom, že se často musíme omezit na zjištění hrubých, nepřesných údajů.

Předcházející stránky možná působily náročným dojmem, protože výklady o komparativní metodě byly formulovány příliš rozvláčně a nezáživně. Byly to však výklady o pracovních postupech, které nejsou běžné ani jednoduché, a se kterými je proto třeba se seznámit zevrubněji.

Vycházím z předpokladu, že komparativní metoda skýtá bohaté možnosti a paleta užití komparativních přístupů je velmi rozmanitá, stejně jako šíře a povaha problémů, pro jejichž výklad je vhodná. Tuto tematickou a metodickou šíři mají ilustrovat eseje, které jsou zařazeny do této knihy. Nedělají si nárok na to, aby rozhojnilly novými informacemi naše faktografické znalosti o minulých dějích. Zato však si dělají nárok na to, aby osvětlily jejich souvislosti a vývojové tendence. Nesnaží se tedy pouze nabídnout příklady různorodých možností pro uplatnění komparativní metody, ale především zdůvodnit potřebu zamyslet se nad některými klíčovými souvislostmi evropských dějin. Proto většinou nepředkládají hotová autoritativní řešení, nýbrž jsou psány jako podnět k zamýšlení, k diskusi o kauzálních souvislostech historických procesů. A to nejen o příčinách, ale také o důsledcích. Neobrabejí se jen ke specialistům z řad sociálních historiků či historických sociologů, nýbrž k širšímu okruhu zájemců, kteří si chtějí rozšířit své poznání historických procesů, své představy o tom, jakými cestami se ubíraly dějiny našeho kontinentu, i svůj názor na klíčové dějinné proměny a procesy. Proto nelze vyloučit, že se některé zobecňující soudy budou zdát specialistům příliš zjednodušujícími konstrukcemi.

Při volbě tematiky esejů jsem kladl důraz především na jejich celoevropský záběr, celoevropský horizont komparativních přístupů. Termínu „celoevropský“ užívám záměrně, abych se distancoval od běžné u nás představy, že nám „v srdci Evropy“ postačí omezit evropský horizont na nejbližší sousedy, tedy na tzv. střední Evropu. Snažím se tak alespoň drobným zrnkem písku narušit chod hladce běžícího soukolí sebevědomé „národní“ (či spíše provinciální) omezenosti současné české intelektuální orientace. Česká národní pospolitost a její osudy jsou dnes bezprostředně spjaty s osudem pospolitosti evropské, ale také v minulosti bylo toto sepětí nepřehlédnutelné, byť bylo zprostředkované. Jen tehdy, budeme-li ochotni zařadit se do evropského kontextu, budeme schopni pochopit své dějiny a odlišit specificky české a všeobecné rysy v „národních“ stereotypech. Evropským kontextem

přítom rozhodně nemíním povrchní a formální paralelní vyprávění českých a evropských dějin, ale sledování velkých procesů a proměn v jejich vzájemné souvislosti, k jejichž pochopení má pomoci právě systematické uplatnění komparativních přístupů.

Chronologicky leží těžiště výběru témat a problémů v období, kterému jsem se v dávnějších či nedávných dobách sám badatelsky i učitelsky věnoval – tedy období od 16. do 19. století. Zčásti přitom reviduji a upřesňuji své kdysi publikované závěry a postřehy, z nichž většina již dávno zapadla, některé právem, jiné neprávem. Jde tedy také o jistou osobní bilanci toho, čím jsem se v průběhu šesti desetiletí zabýval ve snaze přispět k poznání a pochopení evropských i českých dějin.

40 |

Vzhledem k tomu, že komparativní metoda v historické vědě zůstává u nás stále ještě na okraji zájmu historiků, opatřil jsem tuto kapitolu – jako jednu z mála v této knize – poznámkovým aparátem. Proto by byla bibliografická poznámka k této kapitole zbytečným opakováním údajů z poznámek. Stačí snad jen dodat, že komparativní dějiny se staly oborem magisterského či doktorského studia na řadě univerzit, například ve Freiburgu (Breisgau), na univerzitě Paris–Diderot a Paris–Est Créteil Val de Marne, na University of California v Los Angeles a mnohde jinde. Naproti tomu berlínské centrum komparativních dějin skomírá a totéž platí o jejich studiu na Karlově univerzitě.

Kapitola 2

MÍSTO, KDE ŽIJEME: EVROPA A JEJÍ REGIONY

| 41

**Říci civilizace znamená evropská civilizace:
neexistuje žádná jiná civilizace.**

— MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

Ke každodenním rituálům našeho veřejného života patří hlásit se hrdě a sebevědomě k Evropě a jejím výjimečným kvalitám. Každá představa o vlastní výjimečnosti – zde tedy o výjimečnosti kontinentu – je ovšem založena na předchozím srovnání, tedy na srovnání s ostatními kontinenty a jejich obyvateli.

Proto nemůžeme deklarovat evropanství ani porozumět Evropě bez jejího zařazení do světového kontextu. Pro historika to znamená ptát se, jaká byla její osobitost ve světových dějinách, čím se lišila její minulost od dějin ostatních kontinentů. Při zamýšlení nad touto otázkou nejde ani tak o Evropu jako náš širší domov, ale především o to, zda a v čem je nositelem a zdrojem jakýchsi **svébytných hodnot**, které jsou či mají být nadřazeny hodnotám ostatních kontinentů. Ta představa není dílem současného evropanství, ale zrodila se již dávno a byla to představa bezesporu ošidná a zavádějící: vyjadřovala odvěké přesvědčení o evropské (původně třeba křesťanské) nadřazenosti světu. Tato nadřazenost měla svoji mocenskou složku, takže převahu evropských zemí nad ostatními světadíly přijímali a komentovali v 19. století lidé jako cosi samozřejmého. Byli to hlavně politikové, ale také vědci, kdo pěstoval mýtus bílého muže, jenž je nadřazen